

Modeling the Effect of Household Income on Religiosity within the Framework of Islamic Economics (An Econometric Study)

Alireza Pourfaraj

Full Professor and Faculty Member at the Faculty of Economics and Administrative Sciences, University of Mazandaran. Email: pourfaraj@yahoo.com.

Sajad Shahsavary* (Corresponding Author)

Ph.D. Candidate in Economics, Faculty of Economics and Administrative Sciences, University of Mazandaran. Email: sajjadshahsavary@yahoo.com.

Use your device to scan and read the article online

Citation Pourfaraj, A. , Shahsavary, S. .(2025). Modeling the Effect of Household Income on Religiosity within the Framework of Islamic Economics (An Econometric Study). *EGHTESAD-E ISLAMI (A Quarterly Journal on Islamic Economics)*. 25 (99): 77-119

 [10.22034/iec.2025.2067882.2912](https://doi.org/10.22034/iec.2025.2067882.2912)

Received: 4 August 2025 , Accepted: 16 October 2025

Abstract

Introduction: This study investigates the effect of household income on individual religiosity within the framework of Islamic economics. Given the pivotal role of income in shaping lifestyle and spiritual orientations, the research analyzes the relationship between these two variables through an integrated quantitative–qualitative approach.

Objective: The main objective is to examine the association between household income and religiosity in the context of Islamic economics and to propose policy recommendations for strengthening religiosity through the enhancement of lawful (legitimate) income.

Methodology: Data were collected from 100 households using a standardized Likert-scale questionnaire, and religiosity was measured based on the Glock and Stark model. The model was estimated using a Probit econometric specification in EViews.

Findings: The findings indicate that a one-million-Toman increase in household income raises the probability of religiosity by an average of 1.2% ($p = 0.041$). Moreover, the results show that factors such as education level, occupation, and age do not exert a statistically significant effect on religiosity.

Conclusion: Confirming the main hypothesis, the study suggests that policies aimed at increasing legitimate income in Islamic societies can serve as an effective instrument for strengthening religiosity. The research contributes to bridging an existing gap in the economics-of-religion literature and provides practical insights for policymakers in designing integrated economic-religious programs.

Keywords

Household income; Religiosity; Islamic economics; Probit model.

Extended Abstract

1. Introduction

The relationship between economic variables and religiosity has emerged as a significant interdisciplinary topic, intersecting economics, sociology, and religious studies. Within the paradigm of Islamic economics, the effect of household income on religiosity holds particular importance. Income is not merely an economic indicator but also a factor influencing lifestyle and spiritual attitudes. From an Islamic perspective, legitimate (Halal) and sufficient income can facilitate the fulfillment of religious obligations and strengthen faith. In contrast, illicit income or severe economic disparity may lead to a decline in religious commitment, as suggested by Quranic verses (e.g., Al-Alaq, 96:6-7). While previous research, such as that by Barro (2003) and Elgin et al. (2013), indicates that the income-religiosity relationship can be positive, negative, or non-linear across different societies, this study specifically investigates this dynamic within an Islamic framework. The primary objective of this research is to empirically analyze the effect of household income on individual religiosity, using an econometric model grounded in Islamic economic principles. This study addresses a gap in the literature by combining quantitative and qualitative methods to answer whether increased household income strengthens religiosity in an Islamic society.

2. Research Methodology

This study employs a mixed-methods approach, combining theoretical analysis from Islamic sources with robust econometric modeling.

-Theoretical Framework: The research is grounded in Islamic economics, drawing on the Quran, Sunnah, and scholarly works (e.g., Tabatabai, 1999; Farahani Fard, 2017). It posits that legitimate income can enhance religiosity by enabling costly religious practices (e.g., Hajj, Zakat) and reducing material anxieties, allowing greater focus on spiritual matters.

-Data Collection & Measurement: Primary data were collected via a standardized questionnaire from a random sample of 100 households in Tehran and Kashan in 2023. The survey included sections on demographic and economic variables.

- Religiosity Measurement: The dependent variable, religiosity, was measured using a scale inspired by Glock and Stark's (1965) multidimensional model (Ideological, Ritualistic, Experiential, Intellectual, Consequential dimensions). The questionnaire items were adapted from Shojaei Zand's

(2005) “Model for Measuring Religiosity in Iran,” ensuring cultural and religious context validity. The instrument demonstrated high reliability (Cronbach’s Alpha = 0.84).

- **Income & Control Variables:** The key independent variable was monthly household income (in million Tomans). Control variables included age, education level, and occupation.

-**Econometric Model:** Given the binary nature of the constructed religiosity variable (1=Religious, 0=Non-Religious), a Probit model was deemed the most appropriate estimation technique. The model was specified as:

$$P(\text{Religious} = 1|X) = \Phi(\beta_0 + \beta_1\text{Income} + \beta_2\text{Education} + \beta_3\text{Job} + \beta_4\text{Age})$$

Where Φ is the cumulative distribution function of the standard normal distribution. The model was estimated using EViews software. Model selection (Probit over Logit) was confirmed using Akaike (AIC) and Schwarz (BIC) information criteria. Diagnostic tests for multicollinearity (VIF), heteroscedasticity, and model prediction accuracy were conducted to ensure robustness.

3. Research Findings

The analysis yielded several key findings:

-**Descriptive Statistics:** The sample consisted of 62% religious and 38% non-religious individuals based on the defined scale. The average household income was 24.11 million Tomans (SD=9.80).

-**Probit Model Results:** The econometric analysis revealed a statistically significant and positive relationship between household income and religiosity.

- **The coefficient for Income** was $\beta=0.031$ with a p-value of 0.0413. This significance level ($p < 0.05$) confirms that income is a key determinant of religiosity within the studied sample.

- **In contrast, the control variables**—Education ($p=0.318$), Job ($p=0.195$), and Age ($p=0.572$)—did not show any statistically significant impact on religiosity.

-**Marginal Effects Analysis:** For a more intuitive interpretation, the Marginal Effects were calculated. The results indicate that a one-unit increase in household income (1 million Tomans) increases the probability of an individual being classified as ‘religious’ by an average of 1.2% ($\partial P/\partial X = 0.012$, $p=0.041$), holding other variables constant.

-**Model Fit and Diagnostics:** The model’s goodness-of-fit was accept-

able (McFadden R^2). The Overall Prediction Accuracy was 69%, with high sensitivity (87.1%) in correctly identifying religious individuals. Multicollinearity was not a concern (all VIFs < 5), and residual analysis showed no critical violations of model assumptions.

4. Conclusion

This study provides compelling empirical evidence that household income has a positive and statistically significant effect on religiosity within the framework of Islamic economics. The finding that a 1 million Toman increase in income raises the probability of religiosity by 1.2% supports the core hypothesis derived from Islamic principles. This relationship can be explained through several mechanisms: 1) Higher income facilitates participation in financially demanding religious duties (e.g., Hajj, Zakat, Sadaqah). 2) Economic sufficiency reduces worldly anxieties, freeing mental and emotional capacity for spiritual pursuits. 3) In Islam, the pursuit of legitimate (Halal) income is itself a religious act (Jihad), potentially reinforcing religious identity and commitment.

The study's methodological rigor, using a Probit model and controlling for key demographic variables, strengthens the validity of its conclusions. The non-significance of education, occupation, and age further underscores the unique and powerful role of economic factors as predicted by Islamic economics.

Policy Implications and Future Research:

Policymakers in Muslim communities should consider economic policies that promote legitimate income generation as a means of fostering religious adherence and social welfare. Programs that combine economic empowerment with religious education could be particularly effective.

For future research, it is recommended to:

- Utilize larger and more diverse samples to enhance generalizability.
- Investigate the non-linear effects of income or potential income thresholds.
- Incorporate qualitative methods to explore the underlying motivations and perceptions linking income and religious practice.
- Include other potential mediating variables, such as parental religiosity, social networks, and media influence, to build a more comprehensive model.

This research successfully bridges a gap in the literature on the economics of religion from an Islamic perspective, offering valuable insights for

both academia and policy formulation.

Funding

According to the corresponding author, this research received no specific grant from any funding agency.

Authors' Contributions

All authors contributed to the design, implementation, and writing of the manuscript and approved the final version of the article.

Conflict of Interest

The authors declare that there is no conflict of interest regarding the authorship or publication of this article.

الگوسازی اثر درآمد خانوار بر دین داری

در چارچوب اقتصاد اسلامی (یک مطالعه اقتصادسنجی)

علیرضا پورفرج ^{ID}

استاد تمام و عضو هیئت علمی دانشکده علوم اقتصادی و اداری دانشگاه مازندران. Email: pourfaraj@yahoo.com

سجاد شهسواری* (نویسنده مسئول) ^{ID}

دانشجوی دکتری اقتصاد، دانشکده علوم اقتصادی و اداری دانشگاه مازندران. Email: sajjadshahsavary@yahoo.com

استاد پورفرج، علیرضا؛ شهسواری، سجاد. (۱۴۰۴). الگوسازی اثر درآمد خانوار بر دین داری در چارچوب اقتصاد اسلامی (یک مطالعه اقتصادسنجی). فصلنامه اقتصاد اسلامی. ۲۵ (۹۹): ۱۱۹-۷۷

doi 10.22034/iee.2025.2067882.2912

تاریخ دریافت: ۱۳/۰۵/۱۴۰۴، تاریخ پذیرش: ۲۴/۰۷/۱۴۰۴

چکیده

مقدمه: این پژوهش به بررسی اثر شاخص درآمد خانوار بر دین داری افراد در چارچوب اقتصاد اسلامی می‌پردازد. با توجه به نقش محوری درآمد در سبک زندگی و نگرش‌های معنوی، این مطالعه تلاش می‌کند با ترکیب روش‌های کمی و کیفی، رابطه بین این دو متغیر را تحلیل کند.

هدف: هدف این پژوهش، واکاوی رابطه بین درآمد خانوار و دین داری در چارچوب اقتصاد اسلامی و ارائه راهکارهای سیاستی برای تقویت دین داری از طریق افزایش درآمد مشروع است. روش‌شناسی: داده‌های پژوهش از طریق پرسش‌نامه استاندارد شده بر اساس مقیاس لیکرت توسط صد خانوار جمع‌آوری و برای سنجش دین داری از مدل گلاک و استارک استفاده شده است. تخمین و تحلیل مدل بر اساس مدل اقتصادسنجی پروبیت و به وسیله نرم‌افزار EViews صورت گرفته است.

یافته‌ها: یافته‌ها نشان می‌دهد افزایش یک میلیون تومانی درآمد خانوار، احتمال دین داری را به طور متوسط ۱٫۲ درصد افزایش می‌دهد ($p=0.041$). همچنین نتایج پژوهش حاکی از آن است که عواملی مانند سطح تحصیلات، شغل و سن تأثیر معناداری بر دین داری ندارند. نتیجه‌گیری: این مطالعه با تأیید فرضیه اصلی، پیشنهاد می‌کند سیاست‌های افزایش درآمد مشروع در جوامع اسلامی می‌تواند به عنوان ابزاری برای تقویت دین داری مورد توجه قرار گیرد. این پژوهش از یک سو شکاف موجود در ادبیات اقتصاد دین را پر می‌کند و از سوی دیگر به سیاست‌گذاران در طراحی برنامه‌های اقتصادی-دینی یاری می‌رساند.

واژگان کلیدی

درآمد خانوار، دین داری، اقتصاد اسلامی، مدل پروبیت (Probit).

مقدمه

در سال‌های اخیر رابطه بین متغیرهای اقتصادی و دین‌داری به عنوان یکی از موضوعات مهم در حوزه‌های میان‌رشته‌ای مانند اقتصاد اسلامی، جامعه‌شناسی دین و روان‌شناسی دینی مورد توجه پژوهشگران قرار گرفته است. در این میان تأثیر درآمد خانوار بر دین‌داری افراد از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است؛ زیرا درآمد نه تنها به عنوان یک شاخص اقتصادی بلکه به عنوان عاملی مؤثر در سبک زندگی و نگرش‌های معنوی افراد عمل می‌کند. در پارادایم اقتصاد اسلامی، این رابطه از دو منظر قابل بررسی است: از یک سو درآمد مشروع و کافی می‌تواند زمینه‌ساز انجام فرایض دینی و تقویت دین‌داری باشد و از سوی دیگر درآمدهای نامشروع یا عدم تعادل در توزیع درآمد ممکن است به کاهش التزامات دینی منجر شود (علق: ۶-۷ / طباطبایی، ۱۳۷۸).

پژوهش‌های پیشین در این حوزه نشان می‌دهند رابطه بین درآمد و دین‌داری به عوامل فرهنگی، اجتماعی و تربیتی بستگی دارد؛ برای مثال برخی مطالعات مانند تحقیق بارو (۲۰۰۳م) و الگین و همکاران (۲۰۱۳م) نشان داده‌اند در جوامع مختلف، این رابطه می‌تواند مثبت، منفی یا حتی غیرخطی باشد. از طرفی در اقتصاد اسلامی تأکید بر مشروعیت درآمد و تأثیر آن بر عدالت اجتماعی این رابطه را پیچیده‌تر می‌کند (فراهانی فرد، ۱۳۹۶ / موسویان، ۱۳۸۱).

هدف این مقاله، واکاوی اثر شاخص درآمد خانوار بر دین‌داری افراد در چارچوب اقتصاد اسلامی است. این پژوهش با ترکیب روش‌های کمی و کیفی و با استفاده از مدل‌های اقتصادسنجی مانند پروبیت و همچنین استفاده از پرسش‌نامه بر اساس مقیاس لیکرت که توسط صد خانوار در دو شهر تهران و کاشان و به صورت تصادفی در سال ۱۴۰۳ پاسخ داده شده است، به دنبال پاسخ به این پرسش است که آیا افزایش درآمد خانوار در یک جامعه اسلامی به تقویت دین‌داری منجر می‌شود یا خیر. همچنین این مطالعه با

بررسی پیشینه‌های داخلی و خارجی تلاش می‌کند خلأهای پژوهشی موجود را پر کند و به سیاست‌گذاران و پژوهشگران در طراحی برنامه‌های اقتصادی-دینی کمک نماید. مقاله حاضر در پنج بخش سازمان‌دهی شده است: پس از مقدمه، در بخش دوم به مرور پیشینه پژوهش‌های داخلی و خارجی پرداخته می‌شود. بخش سوم مبانی نظری پژوهش را شامل می‌شود. در بخش چهارم روش‌شناسی پژوهش و مدل‌سازی ارائه می‌گردد و بخش پنجم به نتایج، بحث و پیشنهادها اختصاص دارد.

پیشینه پژوهش

در این بخش با هدف تمرکز بر چارچوب نظری و تجربی مستقیم مرتبط با موضوع پژوهش، تنها مطالعاتی بررسی می‌شوند که به واکاوی رابطه بین شاخص‌های اقتصادی - همچون درآمد، ثروت و فقر - و متغیرهای دین داری یا رفتارهای اقتصادی متأثر از نگرش‌های دینی پرداخته‌اند. بر این اساس از ذکر پژوهش‌هایی که به صورت غیرمستقیم به این رابطه می‌پردازند، خودداری شده است.

پژوهش‌های داخلی

وصالی و همکاران (۱۴۰۰) در مقاله‌ای تحت عنوان دین داری و توفیق اقتصادی با روش تحلیل کیفی (تحلیل مضمون) با نمونه‌گیری گلوله برفی و مصاحبه عمیق فردی به بررسی دین داری و توفیق اقتصادی توان‌گران تهرانی پرداخته‌اند. یافته‌های مقاله نشان می‌دهد دین داران با نفی روابط صرفاً هزینه-فایده‌گرایانه و دوری‌جستن از انسان صرفاً اقتصادی، نوعی انسان دینی-اجتماعی از خود بروز می‌دهند که معیار آن عقلانیت خیراندیش و قبض و امساک اختیاری است. عبدالهی و همکاران (۱۳۹۹) در مقاله‌ای تحت عنوان تأثیر دین داری بر نابرابری درآمد و اندازه دولت در ایران با روش تحلیل اقتصادسنجی رگرسیون برداری خودتوضیح با وقفه گسترده طی دوره زمانی ۱۳۵۳-۱۳۹۶، با هدف

درک ارتباط اعتقادات دینی، اندازه دولت و توزیع درآمد، به این نتیجه رسیده است که دین‌داری بر اندازه دولت و نابرابری درآمد در کوتاه‌مدت و بلندمدت تأثیر منفی و بر نرخ مالیات در کوتاه‌مدت تأثیر مثبت و در بلندمدت تأثیر منفی دارد. فراهانی فرد (۱۳۹۶) در مقاله‌ای تحت عنوان «کارکرد اقتصادی دین اسلام؛ توزیع ثروت و درآمد» با روش تحلیلی-توصیفی و با استفاده از منابع استنباط، معیارهای توزیع در سه محور از نگاه اسلام را دنبال می‌کند و یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد توزیع درآمد و ثروت در نظام اقتصادی اسلام در سه حوزه توزیع قبل از تولید، توزیع بعد از تولید و توزیع مجدد بر اساس معیار کار و تلاش از یک سو و نیاز از سوی دیگر خواهد بود و تأمین‌کننده عدالت در نظام می‌باشد. انصاری سامانی و همکاران (۱۳۹۴) در مقاله‌ای تحت عنوان «دین‌داری و رفتار اقتصادی؛ روش‌شناسی اقتصاد آزمایشگاهی برای مطالعه انسان اقتصادی اسلام» با روش فراتحلیل اصول آزمایش‌های اقتصادی مخصوص تحقیقات دین‌داری و رفتار اقتصادی را معرفی و مرزهای دانش تجربی پژوهش‌های حوزه رفتارهای اجتماع‌محور ارائه می‌کنند و برخی از مهم‌ترین روابط بین متغیرهای دین و اقتصاد بررسی می‌شود. نتایج نشان می‌دهد دین‌داری اشخاص در کنار سایر ویژگی‌های فردی بر رفتار اقتصادی تأثیر دارد. موسویان (۱۳۸۱) در مقاله‌ای تحت عنوان «دین و اقتصاد با روش توصیفی» به بررسی به نقد و بررسی دیدگاه‌های اندیشه‌ورزان مسلمان، رابطه منطقی دین با نظام‌های اجتماعی به‌ویژه اقتصاد می‌پردازد و به عنوان نتیجه دیدگاه حق و قابل قبول را اثبات می‌نماید.

وجه تمایز این مقاله با سایر مقالات در پرداختن به موضوع با رویکردی جدید است؛ به این معنا که اولاً در سایر مقالات به این موضوع به صورت مستقیم پرداخته نشده است؛ ثانیاً موضوع مقاله با مدل‌سازی اقتصادسنجی در پی اثبات فرضیه به صورت کمی است؛ ثالثاً اکثر مقالات با رویکرد کیفی به برخی جنبه‌های نظری موضوع ورود کرده‌اند؛ اما در این مقاله

الگوسازی اثر درآمد خانوار بر دین داری در چارچوب اقتصاد اسلامی (یک مطالعه اقتصادسنجی)

سعی شده است به هر دو رویکرد نظری و کمی پرداخته شود تا نتایج و یافته‌های پژوهش برای پژوهشگران ملموس‌تر باشد.

پژوهش‌های خارجی

سیلویوس و استودارد (Silveus & Stoddard, 2020) در مقاله شناسایی اثر علی درآمد بر دین داری با استفاده از اعتبار مالیات بر درآمد کسب‌شده، نشان می‌دهد افزایش درآمد حاصل از EITC به طور قابل توجهی حضور مذهبی را در بین افراد کم‌درآمد کاهش می‌دهد. در میان افرادی که در مراسم مذهبی شرکت می‌کنند، نتایج نشان می‌دهد ۱۰۰۰ دلار درآمد سالانه اضافی، با کاهش تقریباً یک مراسم در سال - در مقایسه با میانگین ۱۶ مراسم در سال - همراه است. نتایج، درک ما را از عوامل تعیین‌کننده دین داری، رابطه بین حمایت درآمدی دولتی و رفتار مذهبی و اثرات اجتماعی اعتبار مالیات بر درآمد کسب‌شده گسترش می‌دهد. کرت، اینمان و جینو (Kurt and Inman and Gino, 2018) در مقاله «خریداران مذهبی پول کمتری خرج می‌کنند» با استفاده از داده‌های میدانی و آزمایشگاهی، بیان می‌کند افرادی که در شهرستان‌های مذهبی‌تر ایالات متحده زندگی می‌کنند، پول کمتری برای مواد غذایی خرج می‌کنند و خریدهای برنامه‌ریزی‌نشده کمتری انجام می‌دهند. همچنین این رابطه منفی را با اندازه‌گیری دین داری در سطح فردی و به‌کارگیری یک اولویت مذهبی نشان می‌دهد. این تأثیر با این روایت که بسیاری از ادیان بر ارزش محتاط‌بودن در مورد پول تأکید دارند، سازگار است. سرور آونر (Avner, 2018) در مقاله «نظریه‌ای در باب تکامل هنجارهای مذهبی و ممنوعیت اقتصادی» نظریه‌ای درباره ممنوعیت‌های دینی مرتبط با ربا و نوآوری و پیامدهای آن بر فعالیت‌ها و مشاغل اقتصادی ارائه می‌دهد. از آنجا که ممنوعیت‌های اقتصادی ناشی از دین، اکثریت با تهدید طرد اجتماعی از آن گروه فرهنگی همراه است، تأثیر کمتری بر اقلیت‌های دینی دارد. این امر

الگویی شغلی ایجاد می‌کند که در آن تنها اقلیت‌های دینی فعالیت‌هایی را انتخاب می‌کنند که این ممنوعیت را نقض می‌نمایند. این پژوهش همچنین نشان می‌دهد یک ممنوعیت اقتصادی زمانی دوام بیشتری می‌آورد که روحانیان دینی بتوانند حاکمان سکولار را مشروعیت بخشند و رقابت در بازار دینی ضعیف‌تر باشد. *توماس باسر (Buser, 2015)* در مقاله «تأثیر درآمد بر دین‌داری» با استفاده از داده‌های نظرسنجی اثرات درآمد بر رفتار مذهبی را تخمین می‌زند. به عنوان منبعی از تغییرات درآمد برون‌زا از تغییر در معیارهای واجد شرایط بودن برای دریافت کمک نقدی دولتی در اکوادور استفاده می‌کند و یک طراحی ناپیوستگی رگرسیون فازی را برای تخمین اثرات علی به کار می‌برد که اثرات قابل توجهی از درآمد بر دین‌داری را پیدا می‌کند. نتیجه نشان می‌دهد خانواده‌هایی که درآمد بیشتری دارند، بیشتر به کلیسا می‌روند و بیشتر احتمال دارد که عضو یک جامعه انجیلی باشند تا کلیسای کاتولیک اصلی. *بتندورف و دایجگراف (Bettendorf and Dijkgraaf, 2010)* در مقاله «دین و درآمد: ناهمگونی بین کشورها» بررسی می‌کند که آیا رفتار خانوارها در کشورهای مختلف با توجه به تأثیر مذهب بر درآمد، همگن است یا خیر. نتایج مقاله نشان می‌دهد نتایج تخمین برای کشورهای کم‌درآمد و پردرآمد متفاوت است؛ در حالی که عضویت در کلیسا تأثیر مثبتی بر درآمد برای کشورهای پردرآمد دارد، این تأثیر برای کشورهای کم‌درآمد منفی است. این نتیجه در برابر توزیع فرقه‌ای، اثرات مشارکت و معیارهای جایگزین دین‌داری مقاوم است. *شوادل، مک‌کارتی و نلسن (Schwadel, McCarthy and Nelsen, 2009)* در مقاله «ارتباط مستمر درآمد خانواده با مشارکت مذهبی: حضور سفیدپوستان آمریکایی در کلیسای کاتولیک در اواخر قرن بیستم» با تجزیه و تحلیل داده‌های تجمعی نظرسنجی عمومی اجتماعی از سال ۱۹۷۲ تا ۲۰۰۶، نشان می‌دهند صرف نظر از سایر عوامل، کاتولیک‌های سفیدپوست کم‌درآمد کمتر از سایر کاتولیک‌های سفیدپوست، در کلیسا شرکت می‌کنند،

اگرچه مکانیسم‌های ادغام اجتماعی به طور قابل توجهی اثرات درآمد را تعدیل می‌کنند. تجزیه و تحلیل‌های بیشتر نشان می‌دهد تأثیرات درآمد بر حضور در کلیسا برای گروه جوان‌تر کاتولیک سفیدپوست بیشتر است. در مقابل نقش درآمد در حضور کاتولیک‌های لاتین نسبتاً ضعیف است. لام و هونگ (Lam and Hung, 2005) در مقاله «اخلاق، درآمد و دین» به بررسی رابطه بین اخلاق و درآمد در بین افراد با ادیان مختلف در منطقه اداری ویژه هنگ کنگ (HKSAR) چین می‌پردازد. نتایج نشان می‌دهد در واقع یک رابطه همزمان بین درآمد و اخلاقی بودن وجود دارد؛ به طوری که یک تخمین معادله واحد از درآمد بر اخلاق و بر عکس، تخمین‌های تورش‌دار ایجاد می‌کند. با استفاده از یک تخمین متغیر ابزاری دومرحله‌ای نشان می‌دهد اخلاقی بودن به درآمد بالاتر برای مسیحیان و گروه غیرمذهبی کمک می‌کند، اما آن را برای افراد با دین سنتی چینی کاهش می‌دهد. از سوی دیگر افزایش درآمد، احتمال اخلاقی بودن یک فرد را هم برای مسیحیان و هم برای افراد با دین سنتی چینی افزایش می‌دهد، اما آن را برای گروه غیرمذهبی کاهش می‌دهد. لپیفوردا و تولیسون (Lipforda and Tollison, 2003) در مقاله «مشارکت مذهبی و درآمد» به بررسی رابطه بین دین و درآمد در مطالعات متعدد پرداخته است. در این مقاله بیان می‌کند که مشارکت مذهبی از طریق تأثیرات آن بر ترجیحات و پتانسیل درآمد خالص، درآمد شرکت‌کنندگان را کاهش می‌دهد. به طور مشابه، استدلال می‌کند که درآمدهای بالا با تشویق افراد به جایگزینی کار بازار با فعالیت‌های مذهبی، مشارکت مذهبی را کاهش می‌دهد. در یک مدل تجربی، به طور همزمان تأثیرات مشارکت مذهبی بر درآمد و درآمد بر مشارکت مذهبی را با استفاده از داده‌های ایالت ایالات متحده در مورد درآمد سرانه شخصی و عضویت در کلیسا تخمین زده می‌شود و نتایج به شدت از فرضیه‌ها پشتیبانی می‌کند. آیانا کون (Iannaccone, 1998) در مقاله «مقدمه‌ای بر اقتصاد دین» به بررسی نقش دین از منظر اقتصادی می‌پردازد و نشان می‌دهد

چگونه ابزارهای نظری و تجربی اقتصاد می‌توانند برای تحلیل رفتارهای دینی، نهادهای مذهبی و تأثیرات اجتماعی و اقتصادی دین به کار روند و با ترکیب نظریه‌های اقتصادی و داده‌های تجربی می‌توان درک بهتری از نقش دین در زندگی افراد و جوامع به دست آورد.

سؤالات پژوهش

سؤال اصلی: آیا بین سطح درآمد خانوار و میزان دین‌داری افراد در چارچوب اقتصاد اسلامی رابطه معناداری وجود دارد؟
سؤالات فرعی: آیا افزایش درآمد خانوار منجر به تقویت ابعاد مختلف دین‌داری (اعتقادی، مناسکی، اخلاقی، تجربی و پیامدی) می‌شود؟
آیا متغیرهای کنترل مانند سن، تحصیلات و شغل تأثیر معناداری بر رابطه بین درآمد و دین‌داری دارند؟

فرضیه‌های پژوهش

فرضیه اصلی: بین سطح درآمد خانوار و میزان دین‌داری افراد در چارچوب اقتصاد اسلامی رابطه مثبت و معناداری وجود دارد.
فرضیه‌های فرعی:
فرضیه ۱: افزایش درآمد خانوار با تقویت ابعاد اعتقادی و مناسکی دین‌داری همراه است.
فرضیه ۲: افزایش درآمد خانوار با بهبود ابعاد اخلاقی و تجربی دین‌داری رابطه مستقیم دارد.
فرضیه ۳: تأثیر درآمد بر دین‌داری در گروه‌های پردرآمد نسبت به گروه‌های کم‌درآمد قوی‌تر است.
فرضیه ۴: متغیرهای کنترل مانند سن و تحصیلات تأثیر تعدیل‌کننده بر رابطه بین درآمد و دین‌داری ندارند.

مبانی نظری پژوهش

دین داری و اقتصاد دین

برای دین تعریف‌های گوناگونی ارائه شده است، اگرچه از نظر جامعه‌شناسی تعیین مرزهای دین کار مشکلی است. مشکل بودن تعریف دین به چند دلیل می‌تواند باشد، مانند مشکل بودن تمییز بین امور دینی و مذهبی با امور مشابه و دیگر به علت تنوع ادیان و متفاوت بودن ادعاهای آنها. برای دین تعریف‌های حداقلی و حداکثری شده است (نوربخش، ۱۳۸۶، ص ۱۷۰). از جمله مهم‌ترین دیدگاه‌های علمای شیعی در خصوص دین، نظرات علامه طباطبایی و آیت‌الله جوادی آملی می‌باشد. از نظر علامه طباطبایی^(۳) دین روشی مخصوص برای زندگی است که خیر دنیا و آخرت را همزمان تأمین می‌کند و سبب حیات پایدار حقیقی و کمال اخروی می‌شود. همچنین از نظر ایشان «دین عبارت است از اصول علمی و سنن و قوانین عملی که برگزیدن و عمل به آنها تضمین‌کننده سعادت حقیقی انسان است؛ از این رو لازم است دین با فطرت انسانی هماهنگ باشد تا تشریح با تکوین مطابقت داشته باشد و به آنچه آفرینش انسان اقتضای آن را دارد، پاسخ گوید؛ چنان‌که مفاد آیه "فَأَقِمْ وَجْهَكَ لِلدِّينِ حَنِيفًا فِطْرَتَ اللَّهِ الَّتِي فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا" است» آیت‌الله جوادی آملی معنای لغوی «دین» را انقیاد، خضوع، پیروی، اطاعت، تسلیم و جزا می‌داند. از نظر ایشان دین شامل عقاید، اخلاق و احکامی با هدف پرورش انسان و اداره امور جامعه است (شهنازی و گل‌آیین، ۱۴۰۱، ص ۲۰۷). بنابراین دین مجموعه‌ای از برنامه‌های عملی هماهنگ با نوعی جهان‌بینی است که انسان برای رسیدن به سعادت خود، آن را وضع می‌کند یا از دیگران می‌پذیرد (طباطبایی، ۱۳۷۸، ص ۲-۳). مجموعه دین را می‌توان به دو بخش افراز کرد:

۱- آموزه‌ها و گزاره‌های اعتقادی (هست‌ها- اصول)؛

۲- دستوره‌های عملی، اخلاقی و ارزشی که بر پایه آموزه‌های اعتقادی استوار شده‌اند (بایدها-فروع).

امروزه با رشد و تناوری علوم دین‌پژوهی، افزایش متخصصان این حوزه و سهولت دسترسی به مقالات و مکتوبات، تعداد قابل استقصای تعاریف دین به صدها عدد نیز می‌رسد (شجاعی زند، ۱۳۸۸).

در آیات کریمه قرآن مجید و همچنین روایات صادره از معصومان^(ع) گستره و ابعاد دین‌داری انعکاس کامل یافته است؛ به گونه‌ای که می‌توان اشاره نمود گستره دین‌داری همه قلمروهای حیات انسانی را در بر می‌گیرد. بدین روی گستره دین‌داری را می‌توان در حوزه‌های ذیل مورد اشاره و تأمل قرار داد (وطن دوست، ۱۳۹۰، ص ۱۸): ۱. گستره نظری و اعتقادی؛ ۲. گستره اخلاقی؛ ۳. گستره اقتصادی؛ ۴. گستره حقوقی؛ ۵. گستره سیاسی.

دین به عنوان یک جهان‌بینی و مجموعه‌ای از باورها، بایدها و نبایدها، ابعاد مختلفی از زندگی بشر را متأثر می‌کند. تأثیر دین بر تاریخ جوامع، نظام اجتماعی، ادبیات و فلسفه و هنر معماری قابل توجه است. دین متغیرهای اقتصادی را در دو بعد خرد (فردی) و کلان (اجتماعی) تحت تأثیر قرار می‌دهد (انصاری سامانی، ۱۳۹۳). در یک تقسیم‌بندی کلی مطالعات اقتصادی که ارتباط اقتصاد و دین را بررسی می‌کنند، به دو بخش مطالعات اقتصاد دینی (Religious Economics) و مطالعات اقتصاد دین (Economics of Religion) تقسیم می‌شوند. اولی در پی تحلیل رفتارهای اقتصادی با توجه به زمینه‌های دینی و دیگری به دنبال تحلیل اقتصادی موضوعات دینی است (گیلک حکیم‌آبادی، ۱۳۸۱). مطالعات اقتصادی دینی با مفروضات و عناصر دینی به‌خصوص با گزاره‌های ارزشی مربوط به مذهب خاصی همراه است. در عوض مطالعات اقتصاد دین که حوزه فراگیرتری است، هر نوع تجزیه و تحلیل اقتصاد در مورد نقش اخلاقیات دینی، عقاید دینی و احکام دینی را در بر می‌گیرد. این مطالعات به جای

گزاره‌های ارزشی، مشمول فرض‌ها و ابزارهای اقتصادی مانند عقلانیت، هزینه-فایده و مانند این هستند. در اقتصاد دینی دستورهای اقتصادی که از مبانی الهیات، متافیزیک، کتب مقدس، کلام پیامبران، وحی و امثال آن به دست آمده، مطرح بوده است؛ از این رو با اقتصاد ارزشی شروع شده و با اقتصاد اثباتی برای بررسی گزاره‌های آزمون‌پذیر بیان شده در مذاهب ادامه می‌یابد. بررسی نظام‌ها، تئوری‌ها و شعبه‌هایی از اقتصاد متعارف که منتهی به تأیید، تصحیح یا نقد و رد برخی از آنها می‌شود، در حوزه مطالعات دینی قرار می‌گیرد. در این حوزه ممکن است ادعا شود که اصول و مبانی دینی و نهادهای دینی بر رفتار اقتصادی مؤثرند. در عوض اقتصاد دین برای توضیح رفتارهای مذهبی از اصول و ابزارهای اقتصادی استفاده می‌کند. رفتار مذهبی به صورت عمده از دیدگاه انسان اقتصادی بحث می‌شود. ترجیحات، انتخاب اقتصادی، انتخاب عقلایی، تعادل بازار و مشابه آن در حوزه اقتصاد دین مورد بررسی قرار می‌گیرد (انصاری سامانی، ۱۳۹۳).

درآمد خانوار (Household Income)

درآمد خانوار در منابع مختلف اقتصادی و آماری با توجه به ابعاد و کاربردهای آن، تعاریف متفاوتی دارد. سازمان همکاری اقتصادی و توسعه (OECD) درآمد خانوار را شامل تمام جریان‌های درآمدی نقدی و غیرنقدی که توسط اعضای خانوار در یک دوره مشخص - معمولاً یک سال - دریافت می‌شود، تعریف می‌کند که این درآمدها شامل درآمدهای نیروی کار (دستمزد، حقوق، پاداش)، درآمدهای سرمایه (سود، سهام، اجاره)، انتقالات جاری (کمک‌های اجتماعی، یارانه‌های دولتی) و درآمدهای غیرپولی - مثل ارزش خدمات تولیدی خانوار برای خودمصرفی - است (OECD, 2022). بانک جهانی (World Bank) درآمد خانوار را درآمدهای تمام اعضای خانوار از تمام منابع - شامل درآمدهای بازار، انتقالات خصوصی و دولتی و سایر درآمدهای غیرکاری - قبل از کسر مالیات تعریف می‌کند و این تعریف

شامل درآمدهای پولی و غیرپولی (ارزش کالاها و خدمات خودمصرفی) می‌شود (بانک جهانی، ۲۰۲۰م). سازمان بین‌المللی کار (ILO) درآمد خانوار را شامل تمام دریافتی‌های نقدی و غیرنقدی اعضای خانوار از اشتغال (دستمزد، مزایا)، خوداشتغالی، سرمایه‌گذاری‌ها و حمایت‌های اجتماعی تعریف می‌کند و این تعریف بر پایه استانداردهای حسابداری درآمد ملی (SNA) است (ILO، ۲۰۱۹م). مرکز آمار ایران درآمد خانوار را شامل تمام دریافتی‌های نقدی و غیرنقدی اعضای خانوار از محل اشتغال (حقوق، دستمزد، مزایا)، فعالیت‌های غیرکاری (کشاورزی، مستغلات، سرمایه‌گذاری)، انتقالات (یارانه‌ها، کمک‌های نقدی دولت و خیریه‌ها) تعریف می‌کند (مرکز آمار ایران، ۱۳۹۹).

بنابراین با توجه به تعاریف درآمد خانوار، اهمیت آن در اقتصاد، یکی از موضوعات کلیدی در اقتصاد خرد و کلان است که تأثیر مستقیمی بر مصرف، پس‌انداز، رفاه اجتماعی و رشد اقتصادی دارد. درآمد خانوارها یکی از اصلی‌ترین عوامل تعیین‌کننده مصرف خصوصی است که بخش بزرگی از تقاضای کل (Aggregate Demand) در اقتصاد را تشکیل می‌دهد. بر اساس نظریه کینز (Keynes)، مصرف تابعی از درآمد قابل تصرف است: $cYd + C = C_0$ که در آن C مصرف کل، C_0 مصرف مستقل، c میل نهایی به مصرف (MPC) و Yd درآمد قابل تصرف است (کینز، ۱۹۳۶). درآمد خانوارها بر میزان پس‌انداز ملی تأثیر می‌گذارد. بر اساس نظریه فریدمن (Friedman) (درآمد دائمی)، خانوارها بر اساس درآمد بلندمدت خود تصمیم به مصرف یا پس‌انداز می‌گیرند. پس‌انداز خانوارها منبع اصلی تأمین مالی سرمایه‌گذاری در اقتصاد است (فریدمن، ۱۹۵۷م). درآمد خانوارها، شاخص اصلی سنجش فقر (Poverty) و رفاه است. بانک جهانی و برنامه توسعه ملل متحد (UNDP) از شاخص‌هایی مانند درآمد سرانه و خط فقر برای ارزیابی سطح زندگی استفاده می‌کنند (بانک جهانی، برنامه توسعه ملل

متحد، ۲۰۲۰م). پس بر اساس آنچه بیان شد، درآمد خانوار نقشی اساسی در اقتصاد ایفا می‌کند و می‌تواند زندگی افراد در جامعه را تحت تأثیر جدی خود قرار دهد.

در اسلام و اقتصاد اسلامی، درآمد خانوار به عنوان یکی از ارکان اساسی عدالت اقتصادی و تأمین معیشت پایدار مورد توجه قرار گرفته است. منابع معتبر اسلامی از جمله قرآن، سنت و دیدگاه فقها بر اهمیت درآمد عادلانه و مشروع برای خانوارها تأکید کرده‌اند. قرآن کریم بر لزوم تأمین نیازهای اساسی خانوارها تأکید دارد و کسب درآمد حلال را یک وظیفه شرعی می‌داند: «وَأَتَّبِعْ فِيمَا آتَاكَ اللَّهُ الدَّارَ الْآخِرَةَ وَلَا تَنْسَ نَصِيبَكَ مِنَ الدُّنْيَا: و با آنچه خدا به تو داده است، سرای آخرت را بجوی و بهر هرات را از دنیا فراموش مکن» (القصص: ۷۷). این آیه نشان می‌دهد کسب درآمد مشروع برای تأمین زندگی دنیوی نه تنها مجاز بلکه مورد توصیه است. «لِيُثْبِتُوا ذُو سَعَةٍ مِنْ سَعَتِهِ: کسی که گشایش دارد، باید از گشایش خود خرج کند» (الطلاق: ۷). این آیه مسئولیت سرپرست خانوار در تأمین معیشت را بیان می‌کند. روایات متعددی نیز بر لزوم تلاش برای کسب روزی حلال و تأمین نیازهای خانواده تأکید دارند. امام صادق (ع) فرمودند: «الكَادُّ عَلَى عِيَالِهِ كَالْمُجَاهِدِ فِي سَبِيلِ اللَّهِ: کسی که برای تأمین معاش خانواده خود تلاش کند، مانند مجاهد در راه خداست» (الکافی، ۱۴۰۷ق، ج ۵، ص ۸۸). این حدیث نشان‌دهنده جایگاه والای تلاش برای کسب درآمد مشروع در اسلام است. پیامبر اکرم (ص) نیز فرمودند: «مَلْعُونٌ مَلْعُونٌ مَنْ أَضَاعَ مَنْ يَعْوَلُ: ملعون است کسی که خانواده‌اش را ضایع کند [و به فکر تأمین معاش آنان نباشد]» (الوافی، ۱۴۰۶ق، ج ۱۷، ص ۹۸). فقهای اسلامی نیز درآمد خانوار را به دو بخش واجب (تأمین نیازهای ضروری) و مستحب (ارتقای سطح زندگی) تقسیم کرده‌اند. طبق فقه اسلامی، مرد به عنوان سرپرست خانواده موظف است از طریق کار حلال، نیازهای اساسی همسر و فرزندان را تأمین کند (شرایع الاسلام، محقق حلی،

ج ۲، ص ۲۴۵). در اقتصاد اسلامی درآمد ناکافی خانوار که می‌تواند به فقر منجر شود، از نظر اسلام مذموم است. پیامبر اکرم (ص) فرمودند: «کاد الفقر أن یكون کفراً: نزدیک است فقر به کفر بینجامد» (الکافی، ۱۴۰۷ ق، ج ۲، ص ۳۰۷)، چراکه دارای اثرات منفی مادی و معنوی است. بنابراین در اقتصاد اسلامی، درآمد خانوار نه تنها یک مسئله اقتصادی بلکه یک تکلیف شرعی و ابزار تحقق عدالت اجتماعی است. منابع اسلامی بر مشروعیت درآمد، لزوم تلاش برای کسب حلال و مسئولیت جامعه در حمایت از خانوارهای نیازمند تأکید دارند. این موارد به خوبی اهمیت بالای این موضوع را خاطر نشان می‌کند. از آنجا که درآمد در زندگی افراد می‌تواند بسیار حائز اهمیت باشد و اثرگذاری فراوانی در جنبه‌های مختلفی داشته باشد، یکی از اثرگذاری‌های آن روی دین‌داری افراد است که کاهش یا افزایش درآمد، این موضوع را تحت تأثیر قرار می‌دهد و دیدگاه اسلام نیز مؤید این اثرگذاری است. در پارادایم اقتصاد اسلامی بر اساس بررسی اسناد و نظریات مختلف، رابطه مستقیم و قطعی بین درآمد و دین‌داری وجود ندارد؛^{۱*} اما شرایطی مطرح می‌شود که ممکن است در برخی جوامع، افزایش درآمد به تقویت دین‌داری و در برخی جوامع به کاهش آن بینجامد.^{۲**} برای نمونه شرایطی که می‌تواند درآمد بالا باعث تقویت دین‌داری شود، در موقعیتی است که با بالابودن درآمد، امکان انجام فرایض دینی فراهم‌تر است، به گونه‌ای که درآمد بیشتر ممکن است دسترسی به حج، خمس، زکات، انفاق و دیگر اعمال خیر را آسان‌تر کند؛ لذا باعث تقویت دین‌داری خواهد شد. قرآن کریم نیز در سوره بقره می‌فرماید: «مَثَلُ الَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ كَمَثَلِ حَبَّةٍ أَتَتْ سَبْعَ سَنَابِلٍ: مثل کسانی که اموال خود را در راه خدا انفاق می‌کنند، مانند

۱. برخی مطالعات مانند تحقیق دین و رشد اقتصادی اثر رابرت بارو (۲۰۰۳ م) نشان داده‌اند که در جوامع مختلف، رابطه بین درآمد و دین‌داری خطی نیست و به عوامل فرهنگی و تربیتی بستگی دارد.

۲. در این مقاله از پرداختن مفصل به شرایطی که افزایش درآمد باعث کاهش یا افزایش دین‌داری می‌شود، خودداری شده و نیازمند ارائه در پژوهشی مستقل است.

دانه‌ای است که هفت خوشه برویاند» (بقره: ۲۶۱). یا اینکه برخی مواقع فشارهای معیشتی و فقر (درآمد پایین) باعث غفلت از معنویات می‌شود که در روایات و سخنان اهل بیت نیز اشاره شده است. پس رفاه نسبی (درآمد بالا) می‌تواند فرصت بیشتری برای عبادت و تفکر دینی فراهم کند که این نیز به تقویت دین داری می‌تواند کمک کند. از سوی دیگر شرایطی هست که می‌تواند درآمد بالا باعث کاهش دین داری شود و این در جایی است که فرد متمول و با درآمد بالا دچار غرور، دنیازدگی و غفلت شود و در چارچوب و سبک زندگی اسلامی زیست نداشته باشد. قرآن کریم در سوره علق می‌فرماید: «كَلَّا إِنَّ الْإِنْسَانَ لِرَبِّهِ لَكَنَّاظِرٌ، أَلَمْ يَرَأْهُ اسْتَعْصَمَ، حَقًّا كَيْفَ أَنْسَانَ طَغِيَانًا» (علق: ۶-۷).

بنابراین با توجه به مطالب بالا چنین به نظر می‌رسد که اگر فرد در جامعه اسلامی، در چارچوب قوانین و مقررات اسلامی و دین اسلام، سبک زندگی خود را تنظیم نماید و از آن پیروی کند، با افزایش درآمد، دین داری این فرد تقویت می‌گردد و در صورتی که فرد اعتقاد به سبک زندگی دینی نداشته باشد، افزایش درآمد منجر به تقویت و افزایش دین داری نخواهد شد.

روش‌شناسی، متغیرها و روش اندازه‌گیری پژوهش

بر اساس مبنای نظری بخش گذشته، برای واکاوی اثر و رابطه میان دین داری و درآمد خانوار، به اطلاعات درآمدی خانوارها و اندازه‌گیری میزان دین داری نیاز است. برای جمع‌آوری این اطلاعات از افرادی که قبول کردند در این پژوهش شرکت کنند، خواسته می‌شود فرم اطلاعات فردی، متغیرهای کنترلی و دین داری را تکمیل کنند. این فرم شامل پرسشنامه اطلاعات شخصی و همچنین پرسشنامه سنجة دین داری است. در ادامه متغیرهای مستقل و وابسته تحقیق به صورت عملیاتی تعریف می‌گردند.

از اوایل دهه ۶۰ که گرهارد لنسکی (Gerhard Lenski) نخستین مدل سنجش دین داری را پیشنهاد کرد تا امروز که گونه‌های مختلفی از مدل‌های

سنجش دین‌داری با رویکردهای مختلف ارائه شده‌اند، ابعاد و شاخص‌های دین‌داری تحولات بسیاری را به خود دیده است (شجاعی زند، ۱۳۸۴، ص ۴). خدایاری فرد و همکاران (۱۳۹۱) روش‌های اندازه‌گیری دین‌داری را در سه روش مشاهده در موقعیت‌های مختلف، خودگزارشی و فرافکن تقسیم‌بندی می‌کنند. یکی از پرکاربردترین روش‌ها پرسشنامه است. پرسشنامه‌ها شامل دو نوع کوتاه و بلند می‌شوند. پرسشنامه کوتاه معمولاً شامل یک یا دو سؤال می‌شود. معمولاً بسیار صریح همراه با خودقضاوتی است: آیا شما یک فرد مذهبی هستید و گاهی کمی غیرشفاف‌تر غالباً چند بار در ماه به کلیسا می‌روید. مقیاس‌های نگرش سنج نیز از جمله پرسش‌نامه‌های دین‌داری‌اند که در آنها فرد در یک پیوستار یک‌بعدی نگرش دینی خود را نشان می‌دهد. از آنجا که معمولاً هدف از سنجش یک مفهوم مانند دین‌داری در یک جمعیت معین به دست آوردن تصویری کلی از یک جامعه در ارتباط با مفهوم مورد بررسی است، روش مطالعه در چنین مواردی نیز باید به گونه‌ای انتخاب شود که نتایج آن تا حد امکان قابل تعمیم به کل جامعه باشد. از این روش‌های کمی و ابزارهای متناسب با آن به‌ویژه پرسش‌نامه، مناسب‌ترین روش و ابزار سنجش در چنین مواردی به شمار می‌آید. بنابراین برای سنجش دین‌داری در یک جمعیت، با نمونه‌ای بزرگ و تعمیم‌پذیر، مناسب‌ترین روش و ابزار، روش‌های کمی و استفاده از پرسش‌نامه است. انواع مختلف سنجش‌های دین‌داری در واقع در پاسخ به همین نیاز ارائه شده و مورد استفاده قرار گرفته‌اند (انصاری سامانی، ۱۳۹۳). شجاعی زند برای سنجش دین‌داری در ایران مدلی را ارائه کرده‌اند که مبتنی بر ابعاد وجودی انسان (ذهن، روان و تن)، وجوه دین، ابعاد دین، نشانه‌های دین‌داری و پیامدهای دین‌داری است. مدل شجاعی زند در جدول ۱-۱ این مجموعه روابط را به نحوی که یک دستگاه منسجم مفهومی را پدید آورد و مراتب و پیوند میان اجزای آن را نیز نشان دهد، ارائه می‌کند.

ابعاد وجودی انسان	وجوه دین	ابعاد دین	ابعاد دین داری	نشانه‌های دین داری	پیامدهای دین داری	
ذهن	معرفتی	اعتقادات	معتقدبودن	داشتن معلومات دین داری	بیش الهی	
روان	عاطفی	عبادیات	مؤمن بودن		اهل معنا بودن	
			اهل عبادت بودن			انجام فردی عبادت
						انجام جمعی عبادت
		اخلاقیات	اخلاقی عمل کردن		متخلق بودن	
تن	عملی	شرعیات	متشع بودن	عمل به تکلیف فردی	داشتن ظاهر دینی	
					ابراز هویت دینی	
				عمل به تکلیف جمعی	داشتن اهتمام شعائری	
					داشتن مشارکت دینی	
					داشتن معاشرت دینی	
					اهتمام دینی در خانواده	

جدول ۱: مدل سنجش دین داری در ایران (شجاعی زند، ۱۳۸۴)

هدف این پژوهش ورود به ماهیت دین و چیستی دین داری به صورت مفصل نیست؛ ولی به اجمال و با مرور پژوهش‌های قبلی می‌توان ابعاد دین و دین داری را در وجوه اعتقادی، مناسکی، عاطفی، اخلاقی، اسطوره‌ای و... مطالعه کرد. در این پژوهش با الهام از مدل گلاک و استارک (Glock)

(Stark & Stark)، دین‌داری بر اساس پنج بعد اعتقادی (Ideological)^۱، مناسکی (Ritualistic)^۲، تجربی (Experimental)^۳، دانشی (Intellectual)^۴ و پیامدی (Consequential)^۵ تعریف می‌شود (استارک و گلاک، ۱۹۶۵، ص ۲۰-۲۱). گرچه این تعریف از دینی کامل نیست، مهم‌ترین ویژگی‌های دینی را نشان می‌دهد. همچنین این ابعاد در بیشتر سؤالات پرسشنامه در این پژوهش مورد بررسی قرار گرفته است. بنابراین دین‌داری بر اساس باورهای دینی، شرکت در مناسک و انجام اعمال دینی، تجربه‌های دینی، اطلاعات دینی و پیامد التزام به دین در زندگی روزمره تعریف شده است (بابایی و همکاران، ۱۴۰۲، ص ۱۳۱).

بنابراین برای بیان تابع دین‌داری بر اساس مدل گلاک و استارک می‌توانیم تابع دین‌داری را به صورت یک تابع ضمنی (Implicit Function) بین متغیرهای دین‌داری و درآمد بدون حل صریح برای یکی از متغیرها تعریف کنیم. در این حالت تابع به صورت یک معادله چندمتغیره نشان داده می‌شود که ارتباط پیچیده‌تر بین ابعاد دین‌داری و درآمد را مدل می‌کند. تابع ضمنی عمومی می‌تواند به شکل زیر باشد:

$$F(R, Y, X, w, \theta) = 0$$

R: دین‌داری (تابعی از ابعاد پنج‌گانه)

Y: درآمد خانوار

۱. بعد اعتقادی یا باورهای دینی که دربرگیرنده باورهایی است که انتظار می‌رود پیروان هر دین به آنها اعتقاد داشته باشند.
۲. بعد مناسکی یا اعمال دینی شامل اعمال دینی مشخصی مانند عبادت، نماز و ... که انتظار می‌رود پیروان در هر دین آنها را به جا بیاورند.
۳. بعد تجربی یا عاطفی که ناظر به عواطف، تصوّرات و احساسات پیروان یک دین به وجودی ربوبی همچون خدا یا واقعیتی غایبی و قدرتی متعالی است.
۴. بعد فکر یا دانشی که شامل اطلاعات و دانسته‌هایی بنیادی در مورد معتقدات هر دین است و انتظار می‌رود پیروان هر دینی آنها را بدانند.
۵. بعد پیامدی یا آثار.

الگوسازی اثر درآمد خانوار بر دین داری در چارچوب اقتصاد اسلامی (یک مطالعه اقتصادسنجی)

X : بردار متغیرهای کنترل (سن، تحصیلات، شغل)

w : بردار وزن‌های ابعاد دین داری

θ : پارامترهای مدل (مقادیری که از داده برآورد می‌شوند)

برای سادگی، فرض می‌کنیم که $w=1$ است؛ یعنی تمام ابعاد دین داری دارای اهمیت یکسان‌اند. حال می‌توان برای بررسی رابطه درآمد خانوار و دین داری از مدل رگرسیونی استفاده کرد:

$$R_i = \alpha + \beta Y_i + \gamma X_i + \epsilon_i$$

Y_i : درآمد خانوار

X_i : متغیرهای کنترل (سن، تحصیلات، شغل)

β : ضریب تأثیر درآمد بر دین داری

در این مدل رگرسیونی اگر $\beta > 0$ بدین معناست که افزایش درآمد موجب تقویت و افزایش دین داری می‌شود که مطابق با پارادایم اسلام و اقتصاد اسلامی است و اگر $\beta < 0$ باشد، یعنی با افزایش درآمد، دین داری کاهش می‌یابد که مختص جوامع غیرمذهبی است.

در این پژوهش برای تخمین و اندازه‌گیری پارامترهای مدل، از مدل اقتصادسنجی پروبیت (Probit Model) استفاده شده است. مدل پروبیت یک مدل رگرسیونی برای متغیرهای وابسته باینری (Binary) است که از تابع توزیع تجمعی (CDF) یک توزیع نرمال استاندارد برای مدل‌سازی احتمال رویداد یک حادثه استفاده می‌کند. این مدل در اقتصادسنجی، آمار و علوم اجتماعی برای تحلیل داده‌های کیفی کاربرد گسترده‌ای دارد (وولدریج، ۲۰۱۹م).

فرض کنید متغیر وابسته y یک متغیر باینری باشد که مقدار ۱ را در صورت وقوع حادثه و ۰ را در غیر این صورت می‌گیرد. مدل پروبیت به صورت زیر تعریف می‌شود (گرین، ۲۰۱۸م):

$$P(y = 1 | \mathbf{x}) = \Phi(\mathbf{x}^T \boldsymbol{\beta})$$

که در آن:

Φ : تابع توزیع تجمعی (CDF) توزیع نرمال استاندارد

x : بردار متغیرهای توضیحی

β : بردار پارامترهای مدل

در مدل پروبیت، برای برآورد پارامترهای β از روش حداکثر درست‌نمایی (MLE) استفاده می‌شود. تابع درست‌نمایی به صورت زیر تعریف می‌شود (دیویدسون و مک‌کینون، ۲۰۰۴م):

$$\mathcal{L}(\beta) = \prod_{i=1}^n [\Phi(\mathbf{x}_i^\top \beta)]^{y_i} [1 - \Phi(\mathbf{x}_i^\top \beta)]^{1-y_i}$$

با لگاریتم‌گیری، تابع لگ- درست‌نمایی به دست می‌آید:

$$\ln \mathcal{L}(\beta) = \sum_{i=1}^n \{y_i \ln \Phi(\mathbf{x}_i^\top \beta) + (1 - y_i) \ln [1 - \Phi(\mathbf{x}_i^\top \beta)]\}$$

با حل مسئله بهینه‌سازی، برآوردگر $\hat{\beta}$ (بتا هت) محاسبه می‌شود. محاسبات مدل در این پژوهش از طریق نرم‌افزار EViews^۱ انجام شده است. دلیل انتخاب مدل پروبیت مبتنی بر معیارهای برازش شامل آکائیک (AIC) و شوارتز (BIC) و همچنین بررسی باقیمانده‌ها بود. مقادیر پایین‌تر AIC و BIC برای مدل پروبیت (AIC=120.34, BIC=130.56) در مقایسه با مدل لاجیت (AIC=121.89, BIC=132.11) نشان داد که مدل پروبیت برازش بهتری دارد. همچنین باقیمانده‌های مدل پروبیت از

۱. یک نرم‌افزار تخصصی اقتصادسنجی و تحلیل آماری است که برای تحلیل داده‌های اقتصادی، مالی و اجتماعی استفاده می‌شود. این نرم‌افزار قابلیت‌های گسترده‌ای در زمینه تخمین مدل‌های رگرسیونی، تحلیل سری‌های زمانی، پیش‌بینی و پردازش داده‌ها ارائه می‌دهد.

الگوسازی اثر درآمد خانوار بر دین داری در چارچوب اقتصاد اسلامی (یک مطالعه اقتصادسنجی)

توزیع نرمال پیروی می کردند $p\text{-value}=0.382$ ، آماره جارک- برا: $(1/92)$ و هیچ الگوی نظام‌مندی در آنها مشاهده نشد. برای تفسیر دقیق‌تر ضرایب، اثرات نهایی (Marginal Effects) در نقطه میانگین متغیرها محاسبه شد تا تغییرات احتمال دین‌داری ناشی از تغییر واحد در هر متغیر مستقل قابل سنجش گردد.

همچنین برای سنجش متغیر پیچیده دین‌داری از پرسشنامه‌ای استفاده شد که اگرچه چارچوب ابعاد آن (اعتقادی، مناسکی، تجربی، دانشی و پیامدی) از مدل گلاک و استارک (۱۹۶۵) الهام گرفته شده، اما گویه‌های عملیاتی و محتوای سؤالات آن، به طور مستقیم از «پرسشنامه سنجش دین‌داری در ایران» اثر شجاعی زند (۱۳۸۴) اقتباس گردیده است. این پرسشنامه به دلیل انطباق با بافت فرهنگی- مذهبی جامعه ایران به عنوان ابزاری معتبر در پژوهش‌های داخلی شناخته می‌شود. به منظور اطمینان از کیفیت ابزار، روایی محتوایی پرسشنامه توسط متخصصان حوزه‌های اقتصاد اسلامی و علوم دینی مورد بررسی و تأیید قرار گرفته است. همچنین پایایی (قابلیت اعتماد) آن با محاسبه ضریب آلفای کرونباخ برای کل پرسشنامه بر داده‌های جمع‌آوری شده از نمونه پژوهش ($n=10$)، عدد 0.84 به دست آمد که نشان‌دهنده قابلیت اعتماد مطلوب ابزار پژوهش است. به منظور کاهش تورش پاسخ‌دهی ناشی از حساسیت موضوع، به تمامی پاسخ‌دهندگان، محرمانگی داده‌ها، عدم نیاز به درج نام و استفاده صرفاً علمی از نتایج تأکید شد.

نتایج و یافته‌های پژوهش

جدول ۲: آمار توصیفی متغیرهای پژوهش ($n=100$)

متغیر	میانگین ± انحراف معیار	میان	دامنه (کمینه - بیشینه)	چولگی	کشیدگی	آزمون نرمالیتی
دین داری	± ۰/۶۲ ۰/۴۹	۱/۰۰	۱ - ۰	۰/۴۹-	۱/۲۴	۱۶/۹۲ (p=۰/۰۰۰)
درآمد	± ۲۴/۱۱ ۹/۸۰	۲۵/۰۰	۵۰ - ۵	۰/۲۶	۲/۵۸	۱/۹۰ (p=۰/۳۸۷)
شغل ^۱	± ۶/۱۵ ۳/۷۷	۷/۰۰	۱۶ - ۱	۰/۲۴	۲/۰۴	۴/۷۶ (p=۰/۰۹۲)
تحصیلات ^۲	± ۳/۴۳ ۱/۳۷	۴/۰۰	۷ - ۱	۰/۳۳-	۲/۶۸	۲/۲۹ (p=۰/۳۱۷)
سن	± ۴۲/۹۳ ۱۳/۹۷	۴۴/۵۰	۲۰ - ۷۸	۰/۰۹	۲/۱۶	۳/۰۶ (p=۰/۲۱۷)

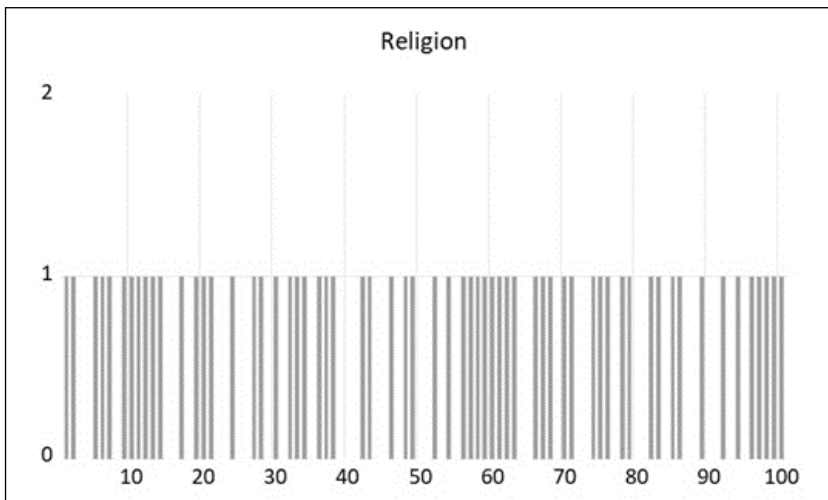
منبع: یافته‌های پژوهش

نتایج آمار توصیفی متغیرهای پژوهش در جدول ۲ ارائه شده است. با توجه به یافته‌ها، متغیر دین داری که به صورت دو وجهی (۰ = غیردین دار، ۱ = دین دار) اندازه‌گیری شده بود، دارای میانگین ۰,۶۲ و انحراف معیار ۰,۴۹ بود. این یافته نشان می‌دهد حدود ۶۲ درصد از پاسخ‌دهندگان در گروه دین دار قرار گرفته‌اند. مقدار میانه این متغیر برابر با ۱ بود که مؤید این نتیجه است. توزیع این متغیر با مقدار چولگی ۰,۴۹- و کشیدگی ۱,۲۴ از توزیع نرمال فاصله دارد که این موضوع با نتیجه آزمون جارک- برا (p=۱۶/۹۲) (p>۰/۰۱) نیز تأیید شد. در مورد متغیر درآمد خانوار، میانگین درآمد برابر با ۲۴,۱۱ با انحراف معیار ۹,۸۰ به دست آمد. دامنه تغییرات این متغیر از ۵ تا ۵۰ بوده

۱. شغل در این پژوهش به صورت عددی وارد شده است. مشاغل گوناگون دسته‌بندی شده و به هر یک عدد تعلق گرفت.

۲. تحصیلات در این پژوهش به صورت عددی وارد شده است (ابتدایی (۱)، سیکل (۲)، دیپلم (۳)، لیسانس (۴)، فوق لیسانس (۵) و دکتری (۶)).

است. مقدار چولگی ۰,۲۶ نشان دهنده وجود تعداد محدودی از نمونه‌ها با درآمد بسیار بالاست. آزمون جارک-برا ($p=1/90=0.387$) نرمال بودن توزیع این متغیر را تأیید کرد. متغیر شغل با میانگین ۶,۱۵ و انحراف معیار ۳,۷۷ دارای دامنه تغییرات ۱ تا ۱۶ بود. توزیع این متغیر تقریباً متقارن بوده (چولگی=۰,۲۴) و آزمون نرمالیتی آن در سطح ۰,۰۵ معنادار نبود ($p=4/76=0.092$). میانگین سطح تحصیلات پاسخ‌گویان ۳,۴۳ با انحراف معیار ۱,۳۷ محاسبه شد. چولگی منفی این متغیر (-۰,۳۳) نشان دهنده تمرکز بیشتر داده‌ها در سطوح بالاتر تحصیلی است. آزمون جارک-برا ($p=2/29=0.317$) نرمال بودن توزیع این متغیر را نشان می‌دهد. در نهایت متغیر سن با میانگین ۴۲,۹۳ سال و انحراف معیار ۱۳,۹۷ سال، دارای دامنه تغییرات ۲۰ تا ۷۸ سال بود. توزیع سنی نمونه تقریباً متقارن (چولگی=۰,۰۹) و نرمال ($p=3/06=0.217$) ارزیابی شد.

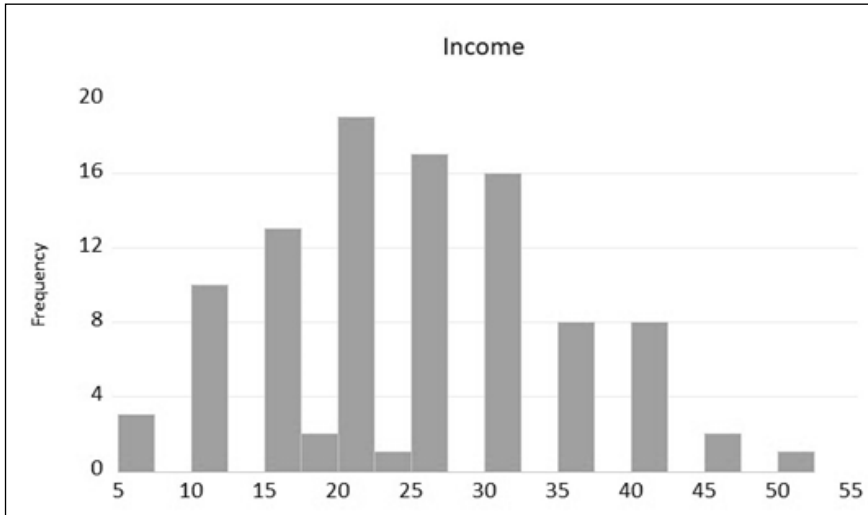

نمودار ۱: توزیع فراوانی دین داری در نمونه پژوهش (کدگذاری ۱=دین دار و ۰=غیردین دار)

منبع: یافته‌های پژوهش

نمودار فوق توزیع دودویی متغیر دین داری را نمایش می‌دهد. با توجه به مقیاس کدگذاری (۰ برای غیردین دار و ۱ برای دین دار) مشاهده می‌شود

که ستون مربوط به مقدار ۱ (دین دار) دارای ارتفاع بسیار بلندتری است که نشان دهنده تراکم بالای پاسخ دهندگان در این گروه می باشد. ستون مربوط به مقدار ۰ (غیردین دار) ارتفاع کمتری دارد که با میانگین گزارش شده در جدول آمار توصیفی (۰,۶۲) همخوانی دارد. این الگو تأیید می کند که حدود ۶۲٪ از نمونه پژوهش در گروه دین دار قرار گرفته اند.

نمودار ۲: توزیع فراوانی درآمد خانوارها در نمونه پژوهش (واحد: میلیون تومان)

منبع: یافته‌های پژوهش

هیستوگرام فوق توزیع درآمد خانوارهای نمونه را نمایش می دهد. با توجه به نمودار مشاهده می شود که توزیع درآمد دارای چولگی مثبت است؛ به طوری که بیشتر داده‌ها در محدوده ۱۰ تا ۳۰ میلیون تومان متمرکز شده‌اند. اوج فراوانی در محدوده ۲۰ تا ۲۵ میلیون تومان قرار دارد که با میانگین گزارش شده در جدول آمار توصیفی (۲۴,۱۱ میلیون تومان) همسوست. دم سمت راست نمودار نشان دهنده وجود تعداد محدودی از خانوارها با درآمدهای بسیار بالا (بیش از ۴۰ میلیون تومان) می باشد. دامنه تغییرات درآمد از ۵ تا ۵۰ میلیون تومان متغیر است که نشان دهنده تنوع نسبتاً بالایی درآمدی در نمونه مورد مطالعه است.

جدول ۲: نتایج مدل پروبیت (probit) برای تحلیل عوامل مؤثر بر دین داری

متغیر	ضریب	انحراف معیار	آماره z	P-value
شغل	۰/۰۴۵-	۰/۰۳۵	۱/۲۹۶-	۰/۱۹۴۹
درآمد	۰/۰۳۱+	۰/۰۱۵	۲/۰۴۰	۰/۰۴۱۳
آموزش	۰/۱۰۱+	۰/۱۰۱	۰/۹۹۹	۰/۳۱۷۵
سن	۰/۰۰۵-	۰/۰۱۰	۰/۵۶۵-	۰/۵۷۲۲
ثابت (c)	۰/۲۳۴-	۰/۷۱۸	۰/۳۲۶-	۰/۷۴۴۵

منبع: یافته‌های پژوهش

جدول ۲ نشان می‌دهد از میان متغیرهای مستقل مورد بررسی، تنها متغیر درآمد (INCOME) تأثیر آماری معناداری بر دین داری دارد. درآمد (INCOME) با ضریب مثبت و معنادار $0,031$ و $p=0,0413$ نشان می‌دهد با افزایش درآمد، احتمال دین داری به طور معناداری افزایش می‌یابد. این یافته با نظریه گلاک و استارک همخوانی دارد که بر تأثیر عوامل اقتصادی بر دین داری تأکید می‌کند. شغل (JOB) با ضریب منفی $0,045$ ، اما غیرمعنادار $p=0,1949$ نشان می‌دهد اشتغال تأثیر معناداری بر دین داری ندارد. تحصیلات (EDUCATION) با ضریب مثبت $0,101$ ، اما غیرمعنادار $p=0,3175$ حاکی از آن است که سطح تحصیلات رابطه واضحی با دین داری ندارد. همچنین سن (AGE) با ضریب منفی $0,005$ و غیرمعنادار $p=0,5722$ نشان می‌دهد سن تأثیر معناداری بر دین داری ندارد. بنابراین یافته‌های این مطالعه نشان می‌دهد درآمد به عنوان یک عامل اقتصادی، تأثیر مثبت و معناداری بر دین داری دارد؛ در حالی که سایر متغیرهای مورد بررسی (شغل، تحصیلات و سن) رابطه آماری معناداری با دین داری نشان ندادند. با این حال تبیین مدل (McFadden R^2) بیانگر آن است که عوامل دیگری نیز ممکن است در تبیین دین داری نقش داشته باشند که در این مطالعه بررسی نشده‌اند. پیشنهاد می‌شود برای مطالعات آینده متغیرهای دیگری مانند میزان مشارکت در مراسم

مذهبی، هویت قومی یا باورهای شخصی به مدل افزوده شود و استفاده از نمونه‌های بزرگ‌تر و متنوع‌تر برای افزایش قدرت تبیین مدل و همچنین بررسی مدل‌های جایگزین مانند لجیت (Logit) یا مدل‌های چندسطحی برای تحلیل دقیق‌تر می‌تواند کمک کند. این نتایج می‌تواند به درک بهتر رابطه بین عوامل اقتصادی-اجتماعی و دین‌داری کمک کند و به عنوان مبنایی برای مطالعات آینده در این حوزه مورد استفاده قرار گیرد.

جدول ۳: نتایج آزمون عامل تورم واریانس (VIF) برای تشخیص هم‌خطی بین متغیرهای مستقل

متغیر	واریانس (Uncentered)	(VIF (Centered
شغل	۰/۰۰	۱/۰۲
درآمد	۲/۶۴	۱/۱۰
تحصیلات	۰/۰۰	۱/۱۲
سن	۱/۴۲	۱/۲۰
عرض از مبدأ (C)	۰/۰۶	NA

منبع: یافته‌های پژوهش

بر اساس آزمون عامل تورم واریانس (VIF)، مقادیر محاسبه‌شده برای همه متغیرها - به جز عرض از مبدأ - زیر ۵ است؛ لذا مدل از نظر هم‌خطی کاملاً مورد قبول است.

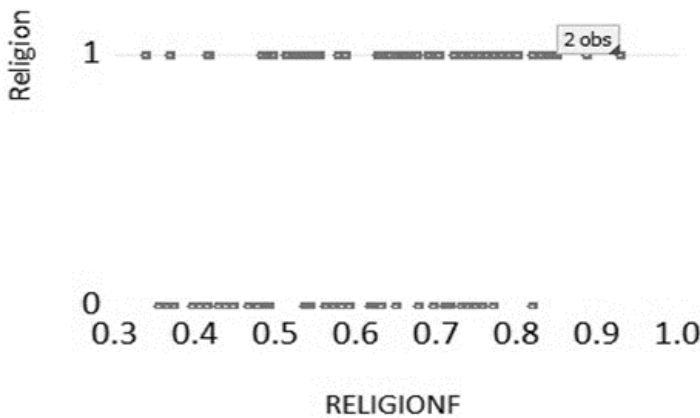
جدول ۴: ارزیابی عملکرد پیش‌بینی مدل پروبیت

معیار ارزیابی	مقدار (%)	تفسیر فنی
دقت کلی (Overall Accuracy)	۶۹/۰	درصد کل پیش‌بینی‌های صحیح
حساسیت (Sensitivity)	۸۷/۱	توانایی تشخیص صحیح موارد مثبت
اختصاصیت (Specificity)	۳۹/۵	توانایی تشخیص صحیح موارد منفی
بهبود نسبت به مدل پایه	۷/۰+	افزایش دقت نسبت به مدل تنها با عرض از مبدأ
نسبت صحیح به غلط	۲/۲۳:۱	نسبت پیش‌بینی‌های صحیح به نادرست

منبع: یافته‌های پژوهش

بر اساس نتایج ارزیابی توان پیش‌بینی مدل پروبیت نشان داد مدل از قدرت پیش‌بینی قابل قبولی برخوردار است. با آستانه قطع ۰,۵، مدل توانست ۶۹٪ از مشاهدات را به درستی طبقه‌بندی کند. عملکرد مدل در پیش‌بینی مقادیر مثبت - با حساسیت ۱,۸۷٪ - به مراتب بهتر از پیش‌بینی مقادیر منفی - با اختصاصیت ۳۹,۴۷٪ - بود. این نتایج حاکی از آن است که مدل حاضر برای شناسایی موارد مثبت از دقت بالایی برخوردار است. نسبت ۲/۲ به ۱ پیش‌بینی‌های صحیح به نادرست، قابلیت اطمینان مدل را تأیید می‌کند.

نمودار ۳: بررسی فرض همسانی واریانس در مدل پروبیت بر اساس تحلیل باقی‌مانده‌ها

منبع: یافته‌های پژوهش

نمودار ۳ مقادیر پیش‌بینی شده مدل پروبیت (RELIGIONF) را در محور افقی با توجه به محدوده مقادیر (۰/۳ تا ۱/۰) و توزیع داده‌ها نشان می‌دهد. تمرکز داده‌ها در محدوده (۰/۶ و ۰/۸) و کاهش تعداد مشاهدات در مقادیر کمتر از ۰/۵ و بیشتر از ۰/۹ مشاهده می‌شود. در مقادیر میانی (۰/۵ و ۰/۸) پراکندگی یکنواخت‌تر و در مقادیر حدی (زیر ۰/۵ و بالای ۰/۸) ممکن است تغییراتی

در پراکندگی وجود داشته باشد. بررسی توزیع مقادیر پیش‌بینی شده نشان داد مدل در محدوده احتمال ۰/۶ تا ۰/۸ بیشترین تمرکز مشاهدات را دارد. تحلیل پراکندگی باقی مانده‌ها در این محدوده نشان‌دهنده ثبات نسبی واریانس خطاها بود، اما در مقادیر حدی کاهش پراکندگی مشاهده می‌شود. این الگو حاکی از وجود ناهمسانی واریانس جزئی در مدل است. با توجه به تمرکز اکثر مشاهدات در محدوده میانی، تأثیر این ناهمسانی بر نتایج کلی مدل ناچیز ارزیابی شد و خللی در تحلیل‌های صورت گرفته ایجاد نمی‌کند.

جدول ۵: اثرات نهایی مدل پروبیت بر احتمال دین‌داری

متغیر	اثر نهایی ($P/\partial X\delta$)	انحراف معیار	آماره z	P-value
درآمد	۰۱۲/۰	۰۰۶/۰	۰۴۰/۲	۰۴۱/۰
تحصیلات	۰۳۹/۰	۰۳۹/۰	۹۹۹/۰	۳۱۸/۰
شغل	۰۱۷/۰-	۰۱۳/۰	۲۹۶/۱-	۱۹۵/۰
سن	۰۰۲/۰-	۰۰۴/۰	۵۶۵/۰-	۵۷۲/۰

نتایج حاصل از محاسبه اثرات نهایی (Marginal Effects) مدل پروبیت که در نقطه میانگین متغیرها برآورد شده‌اند، در جدول ۵ ارائه گردیده است. مطابق با این یافته‌ها، متغیر درآمد خانوار تأثیر مثبت و از نظر آماری معناداری بر احتمال دین‌داری افراد دارد. به طور مشخص با افزایش یک واحد در درآمد خانوار - معادل یک میلیون تومان - احتمال قرارگرفتن فرد در گروه دین‌داران به طور متوسط ۱/۲ درصد افزایش می‌یابد ($P/\partial X\delta = 0.12$)، ($p < 0.05$). این نتیجه فرضیه اصلی پژوهش مبنی بر وجود رابطه مثبت بین درآمد و دین‌داری در چارچوب اقتصاد اسلامی را تأیید می‌کند و می‌توان آن را ناشی از فراهم‌آوری امکان مشارکت در فرایض دینی پرهزینه و کاهش دغدغه‌های معیشتی تفسیر نمود. درمقابل اثرات نهایی متغیرهای کنترل شامل سطح تحصیلات، شغل و سن فاقد معناداری آماری بودند. این امر نشان می‌دهد پس از کنترل اثر درآمد، این متغیرها نقش تعیین‌کننده‌ای در

پیش‌بینی احتمال دین داری ایفا نمی‌کنند و تأثیر درآمد تا حد زیادی مستقل از این عوامل جمعیت‌شناختی است.

نتیجه‌گیری

این پژوهش با رویکردی نوین به بررسی رابطه میان درآمد خانوار و سطح دین‌داری در چارچوب اقتصاد اسلامی پرداخت. یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد افزایش درآمد خانوار تأثیر مثبت و معناداری بر تقویت دین‌داری افراد دارد؛ به گونه‌ای که با افزایش یک واحد در درآمد خانوار (معادل یک میلیون تومان)، احتمال قرارگرفتن فرد در گروه دین‌داران به طور متوسط $1/2$ درصد افزایش می‌یابد. این نتیجه را می‌توان با استناد به مبانی نظری اقتصاد اسلامی تبیین کرد که در آن، درآمد کافی زمینه‌ساز انجام فرایض دینی و مشارکت بیشتر در فعالیت‌های مذهبی است. از منظر قرآن کریم (بقره: ۲۶۱) نیز این رابطه تأیید می‌شود، آنجا که به نقش مثبت انفاق در راه خدا اشاره شده است. در تحلیل عمیق‌تر این یافته‌ها باید اشاره کرد که مکانیزم تأثیرگذاری درآمد بر دین‌داری از چند مسیر قابل تبیین است: نخست، درآمد بالاتر امکان مشارکت در فعالیت‌های دینی پرهزینه مانند حج یا پرداخت زکات را فراهم می‌آورد. دوم، رفاه اقتصادی ناشی از درآمد مناسب، فراغت ذهنی بیشتری برای پرداختن به امور معنوی ایجاد می‌کند. سوم، در چارچوب اقتصاد اسلامی، کسب درآمد خود به عنوان ارزشی دینی تلقی می‌شود که التزام دست‌یابی به آن می‌تواند تقویت‌کننده باورهای دینی باشد.

با این حال نکته حائز اهمیت آن است که این رابطه به صورت خطی و مطلق نیست. همان‌طور که در مبانی نظری اشاره شد، درآمد تنها زمانی تأثیر مثبت بر دین‌داری دارد که در چارچوب ارزش‌های اسلامی و به صورت مشروع کسب شده باشد. در غیر این صورت ممکن است به نتایج معکوس

منجر شود. این یافته با تحقیق بارو (۲۰۰۳م) که نشان داد رابطه درآمد و دین‌داری در جوامع مختلف می‌تواند متفاوت باشد، همخوانی دارد. از نظر روش‌شناسی این پژوهش با به‌کارگیری مدل پروبیت و کنترل متغیرهای مهمی مانند سن، تحصیلات و شغل، گام مهمی در ارتقای مطالعات تجربی در حوزه اقتصاد اسلامی برداشته است. ثبات نتایج در تحلیل‌های مختلف و قدرت پیش‌بینی مناسب مدل (۸۷٪ در شناسایی موارد مثبت)، اعتبار علمی یافته‌ها را تأیید می‌کند در عین حال این تحقیق با محدودیت‌هایی نیز روبه‌رو بوده است که باید در تعمیم نتایج مورد توجه قرار گیرد. از جمله می‌توان به محدودیت‌های ذاتی روش‌های پیمایشی، چالش‌های اندازه‌گیری سازه چندبعدی دین‌داری و محدودیت نمونه‌گیری اشاره کرد. این محدودیت‌ها زمینه را برای پژوهش‌های آینده فراهم می‌کند.

با توجه به یافته‌های این پژوهش پیشنهاد می‌شود سیاست‌گذاران و برنامه‌ریزان اقتصادی، تقویت درآمد خانوارها را به عنوان یکی از راهکارهای ارتقای دین‌داری در جامعه مورد توجه قرار دهند. همچنین تلفیق سیاست‌های اقتصادی با برنامه‌های فرهنگی-دینی می‌تواند اثرات مثبت این رابطه را تقویت کند. برای پژوهش‌های آینده، بررسی این رابطه در بلندمدت و در جوامع اسلامی مختلف با سطوح توسعه اقتصادی متفاوت پیشنهاد می‌شود. در پایان باید تأکید کرد که اگرچه این پژوهش گام مهمی در شناخت رابطه اقتصاد و دین‌داری در چارچوب اسلامی برداشته است، پیچیدگی این موضوع نیازمند مطالعات بیشتر با روش‌های ترکیبی و نمونه‌های گسترده‌تر است. امید است یافته‌های این تحقیق بتواند هم به غنای ادبیات علمی حوزه اقتصاد اسلامی بیفزاید و هم راهنمای عمل مناسبی برای سیاست‌گذاران باشد.

شایان ذکر است با وجود مشاهده یک رابطه مثبت و از نظر آماری معنادار بین درآمد خانوار و دین‌داری، ضریب تعیین مک فادن (R^2 McFadden) مدل، پایین است. این امر حاکی از آن است که اگرچه متغیر درآمد به عنوان

یک عامل پیش‌بینی‌کننده معنادار شناخته می‌شود، سهم آن در تبیین واریانس کل سازه پیچیده دین‌داری، محدود است. این یافته با مبانی نظری اقتصاد دین و جامعه‌شناسی دین همسوست که بر چندبعدی بودن و عمق ریشه‌های دین‌داری - از جمله عوامل تربیتی، فرهنگی، اجتماعی- خانوادگی و تجربیات معنوی شخصی- به عنوان تعیین‌کننده‌های اصلی تأکید دارند. در این چارچوب، نقش درآمد را می‌توان عمدتاً در قالب یک عامل تسهیل‌گرتفسیر کرد نه یک عامل بنیادی. اثر نهایی مشاهده‌شده (۰.۱۲٪) که نشان‌دهنده افزایش در «احتمال» دین‌داری با افزایش هر واحد درآمد است، از این منظر قابل توجیه است که درآمد بالاتر با کاهش دغدغه‌های معیشتی و فراهم‌آوردن امکان مشارکت در فرایض دینی پرهزینه - مانند حج یا انفاق- بستر مادی مناسب‌تری برای تجلی و عمل دین‌دارانه فراهم می‌کند. بنابراین معناداری آماری این رابطه، فرضیه اصلی پژوهش را در سطحی کلان و ساختاری تأیید می‌کند، در حالی که اندازه اثر کمی آن، جایگاه واقع‌بینانه و حاشیه‌ای عامل اقتصادی در کنار سایر عوامل قدرت‌مند شکل‌دهنده دین‌داری را خاطر نشان می‌کند. این نتیجه‌گیری بر اهمیت در نظر گرفتن همزمان عوامل اقتصادی و غیراقتصادی در سیاست‌گذاری‌های فرهنگی- دینی صحنه می‌گذارد. همچنین این پژوهش با در نظر گرفتن متغیرهای جمعیت‌شناختی پایه، اگرچه رابطه معناداری بین درآمد و دین‌داری نشان داده است، قادر به تبیین کامل واریانس سازه پیچیده دین‌داری نیست. از جمله محدودیت‌های مهم آن، حذف متغیرهای تأثیرگذاری همچون سطح دین‌داری والدین و تربیت خانوادگی، میزان مشارکت در شبکه‌ها و مراسم مذهبی از دوران کودکی، هویت قومی و فرهنگی، باورهای شخصی و تجربیات معنوی ناب و نیز نقش رسانه‌ها و فضای مجازی است. به منظور درک کامل‌تر از رابطه اقتصاد و دین‌داری، پیشنهاد می‌شود در مطالعات آتی از مدل‌های چندسطحی برای لحاظ همزمان سطوح فردی و محیطی و نیز از روش‌های ترکیبی (کیفی- کمی) برای شناسایی بهتر مکانیزم‌های اثرگذاری این متغیرهای محذوف استفاده شود.

حامی مالی

بنا به اظهار نویسنده مسؤل، این مقاله هیچ گونه حامی مالی ندارد..

سهم نویسندگان در پژوهش

تمام نویسندگان در طراحی، اجرا و نگارش مقاله مشارکت داشته‌اند و محتوای نهایی مقاله را تأیید می‌کنند.

تضاد منافع

نویسندگان تصریح می‌کنند که هیچ گونه تضاد منفعی در ارتباط با این مقاله وجود ندارد.

منابع

* قرآن کریم.

انصاری سامانی، حبیب (۱۳۹۳). ارتباط دین‌داری با رفتار اقتصادی - کاربردی از اقتصاد آزمایشگاهی: مطالعه رفتار اعتماد، مشارکت و انصاف. رساله دوره دکتری، دانشکده علوم اقتصادی و اداری، دانشگاه مازندران.

انصاری سامانی، حبیب، پورفرج، علیرضا، و گیلک حکیم‌آبادی، محمدتقی (۱۳۹۴). دین‌داری و رفتار اقتصادی؛ روش‌شناسی اقتصاد آزمایشگاهی برای مطالعه انسان اقتصادی اسلام. دوفصلنامه علمی پژوهشی مطالعات اقتصاد اسلامی، ۷ (۲)، ۳۳ - ۶۸.

بابایی، امید، زاهدی، محمدجواد، ملکی، امیر، و خطیبی، اعظم (۱۴۰۲). تأثیر پایگاه اقتصادی - اجتماعی دین‌داری؛ فراتحلیل پژوهش‌های دین‌داری در دو دهه اخیر ایران. دوفصلنامه علمی پژوهشی اسلام و علوم اجتماعی، ۱۵ (۳۰)، ۱۲۷ - ۱۵۵.

حلی، نجم‌الدین ابوالقاسم (متوفای ۶۵۰ق). شرائع الإسلام فی مسائل الحلال والحرام. نسخه دیجیتالی جامع الاحادیث.

شجاعی زند، علیرضا (۱۳۸۴). مدلی برای سنجش دین‌داری در ایران. مجله جامعه‌شناسی ایران، ۶ (۱)، ۳۴ - ۶۶.

شجاعی زند، علیرضا (۱۳۸۸). تعریف دین. فصلنامه اندیشه دینی دانشگاه شیراز، (۳۰).

طباطبایی، سید محمدحسین (۱۳۷۸). شیعه در اسلام. قم: دفتر انتشارات اسلامی.

عبداللهی، فرشته، کمالی دهکردی، پروانه، و غیبشاهی، عبدالخالق (۱۳۹۹). تأثیر دین‌داری بر نابرابری درآمد و اندازه دولت در ایران. فصلنامه علمی اقتصاد اسلامی، مقاله علمی پژوهشی، ۲۰ (۷۷).

الگوسازی اثر درآمد خانوار بر دین داری در چارچوب اقتصاد اسلامی (یک مطالعه اقتصادسنجی)

فراهانی فرد، سعید (۱۳۹۶). کارکرد اقتصادی دین اسلام؛ توزیع ثروت و درآمد. فصلنامه علمی پژوهشی قبسات، ۲۲ (۸۶).

فیض کاشانی، محمد محسن بن شاه مرتضی (۱۴۰۶ ق). الوافی. اصفهان: کتابخانه امام أميرالمؤمنین (ع).

کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۷ ق). الکافی. تهران: دار الکتب الإسلامية.

گیلک حکیم آبادی، محمد تقی (۱۳۸۱). اقتصاد دینی و اقتصاد دین. فصلنامه اقتصاد اسلامی، ۶۱-۷۲ (۸).

مرکز آمار ایران (۱۳۹۹). طرح آمارگیری هزینه و درآمد خانوار، در:

<https://www.amar.org.ir>.

موسویان، سید عباس (۱۳۸۱). دین و اقتصاد. فصلنامه تخصصی اقتصاد اسلامی، ۲ (۸).

نوریخس، یونس (۱۳۸۶). تحلیل جامعه‌شناختی از رابطه دین، فرهنگ با اقتصاد (با تأکید بر اسلام). فصلنامه علمی پژوهشی اقتصاد اسلامی، ۷ (۲۸).

وصالی، سعید، مؤمنی، فرشاد، ذکایی، سعید، و همکاران (۱۴۰۰). دین داری و توفیق اقتصادی، تحلیل کیفی در بین توانگران تهرانی. فصلنامه علمی برنامه ریزی رفاه توسعه اجتماعی، ۱۱ (۴۸)، ۳۵-۶۴.

وطن دوست، رضا (۱۳۹۰). دین داری مطلوب، مفهوم، گستره و ابعاد آن از منظر قرآن و سنت. پژوهش‌های اجتماعی اسلامی، ۱۷ (۳)، ۳-۳۶.

Avner Seror (2018). A theory on the evolution of religious norms and economic prohibition. *Journal of Development Economics*, (134), September, 416-427.

Barro Robert J. (2003). Religion and Economic Growth. *American Sociological Review*, 68 (5), 760-78.

[Buser, Thomas. \(2015\). The Effect of Income on Religiousness. American Economic Journal: Applied Economics, 7 \(3\), 178-95. DOI: 10.1257/app.20140162.](#)

Davidson, R., & MacKinnon, J. G. (2004). *Econometric Theory and Methods*. Oxford University Press, Chapter 15.

Elgin, Ceyhun, Goksel, Turkmen, Gurdal, Mehmet Y. & Orman, Cuneyt (2013). Religion, income inequality, and the size of the government. *Economic Modelling*, (30), January, 225-234.

Friedman. M. (1957). *A Theory of the Consumption Function*. Princeton University Press.

Glock, C., & Stark, R. (1965). *Religion and Society in Tension*. Chicago: Rand Mc Nally.

- Greene, W. H. (2018). *Econometric Analysis*. 8th ed., Pearson, Chapter 18.
- ILO (2019). *Key Indicators of the Labour Market (KILM)*. <https://www.ilo.org/global/statistics-and-databases/lang--en/index.htm>.
- Jody W. Lipforda, Robert D. Tollison (2003). Religious participation and income. *Journal of Economic Behavior & Organization*, (51), 249–260.
- Keynes, J. M. (1936). *The General Theory of Employment, Interest and Money*. Oxford University Press.
- Kit-Chun Lam and Bill W. S. Hung, Ethics (2005). Income and Religion. *Journal of Business Ethics*, 61 (3) Oct., 199-214.
- Kurt, Didem, Inman, J. Jeffrey, Gino, Francesca (2018). Religious shoppers spend less money. [Journal of Experimental Social Psychology](#), (78), September, 116-124.
- L. Bettendorf, E. Dijkgraaf (2010). Religion and income: Heterogeneity between countries. [Journal of Economic Behavior & Organization](#), (74), Issues 1–2, 12-29.
- Laurence R. Iannaccone (1998). Introduction to the Economics of Religion. *Journal of Economic Literature*, Vol.XXXVI, 1465-1496.
- OECD (2022). *Household Income and Wealth*. OECD Publishing, <https://www.oecd.org/social/income-distribution-database.htm>.
- [Philip Schwadel, John D. McCarthy and Hart M. Nelsen \(2009\). The Continuing Relevance of Family Income for Religious Participation: U.S. White Catholic Church Attendance in the Late 20th Century. *Social Forces*, 87 \(4\), 1997-2030.](#)
- Silveus, Neil, Stoddard, Christiana (2020). Identifying the causal effect of income on religiosity using the Earned Income Tax Credit. *Journal of Economic Behavior & Organization*, (178), 903-924.
- UNDP (2020). *Human Development Report*.
- Wooldridge, J. M (2019). *Introductory Econometrics: A Modern Approach*. 7th ed., Cengage Learning, Chapter 17.
- World Bank (2020). Poverty and Shared Prosperity Report. <https://www.worldbank.org/en/topic/poverty>.
- World Bank (2020). *Poverty and Shared Prosperity*.
- Top of Form

باسمه تعالی

پرسشنامه پژوهش

با سلام و احترام،

این پرسشنامه بخشی از یک پژوهش علمی با عنوان «مدل‌سازی اثر درآمد خانوار و دین داری در چارچوب اقتصاد اسلامی» است. هدف از این تحقیق، بررسی علمی رابطه بین متغیرهای اقتصادی و سطح دین داری افراد می‌باشد. پاسخ‌های شما محرمانه باقی خواهد ماند و صرفاً برای اهداف تحقیقاتی مورد استفاده قرار خواهد گرفت. شرکت در این پژوهش کاملاً داوطلبانه است. با تکمیل این پرسشنامه، رضایت خود برای مشارکت در این مطالعه را اعلام می‌کنید. از وقتی که می‌گذارید، سپاس‌گزاریم. لطفاً اطلاعات کلی خود را در جای خالی وارد کنید یا گزینه مناسب را انتخاب نمایید.

۱. سن: ..... سال

۲. تحصیلات: □ ابتدایی □ سیکل □ دیپلم □ کارشناسی □ کارشناسی ارشد □ دکتری

۳. شغل: □ کارگر □ کارمند □ آزاد □ بازنشسته □ خانه‌دار □ دانشجو □ بیکار □ سایر (ذکر کنید): .....

۴. متوسط درآمد ماهانه کل خانوار شما (به میلیون تومان):
□ کمتر از ۵ □ ۵ تا ۱۰ □ ۱۰ تا ۱۵ □ ۱۵ تا ۲۰ □ ۲۰ تا ۳۰ □ ۳۰ تا ۵۰ □ بیشتر از ۵۰
لطفاً با توجه به میزانی که هر یک از گزاره‌های زیر با عقاید و رفتارهای شما مطابقت دارد، عدد مناسب را بر اساس مقیاس زیر انتخاب کنید.
۱ = کاملاً مخالفم | ۲ = مخالفم | ۳ = نه موافق و نه مخالف | ۴ = موافقم | ۵ = کاملاً موافقم

بخش سنجش دین‌داری		
بعد اعتقادی (Ideological Dimension)		
امتیاز	سؤال (گویه)	شماره
	به وجود خداوند یکتا ایمان راسخ دارم.	۱
	به روز قیامت و حساب و کتاب اخروی اعتقاد دارم.	۲
	به پیامبری تمام پیامبران الهی به‌ویژه پیامبر اسلام (ص) اعتقاد دارم.	۳
	معتقدم قرآن کریم کتاب آسمانی و کلام خداست.	۴
بعد مناسکی (Ritualistic Dimension)		
	به نمازهای یومیه (روزانه) مقید هستم.	۱
	در ماه مبارک رمضان روزه می‌گیرم.	۲
	پرداخت زکات و خمس (در صورت وجوب) برای من یک تکلیف شرعی مهم است.	۳
	شرکت در مراسم مذهبی (مانند عزاداری محرم، جشن‌های نیمه شعبان و...) برای من اهمیت دارد.	۴
بعد تجربی/عاطفی (Experiential Dimension)		
	هنگام دعا و راز و نیاز با خدا، احساس آرامش می‌کنم.	۱
	انجام فرایض دینی (مانند نماز) برای من یک تجربه معنوی لذت‌بخش است.	۲
	احساس می‌کنم خداوند در همه لحظات زندگی‌ام حاضر و ناظر است.	۳
بعد دانشی/فکری (Intellectual Dimension)		
	برای درک بهتر معارف دینی، مطالعه می‌کنم (مطالعه قرآن، کتب دینی و...).	۱
	با احکام و دستورات اصلی دین اسلام (مانند احکام نماز، روزه، معاملات) آشنایی دارم.	۲
	از سیره زندگی ائمه اطهار(ع) آگاهی دارم و سعی می‌کنم از آن الگو بگیرم.	۳
بعد پیامدی/اثرات (Consequential Dimension)		
	اعتقادات دینی من بر تصمیم و تصمیم‌گیری‌های اقتصادی‌ام (مانند نوع خرید، شغل و...) تأثیر مستقیم دارد.	۱
	پایبندی به اخلاقیات (مانند صداقت، امانت‌داری) در تعاملات اجتماعی و اقتصادی برای من بسیار مهم است.	۲
	احساس می‌کنم دین‌داری به زندگی من هدف و معنای والاتری می‌بخشد.	۳

الگوسازی اثر درآمد خانوار بر دین داری در چارچوب اقتصاد اسلامی (یک مطالعه اقتصادسنجی)

۴	سعی می‌کنم درآمدی کسب کنم که از راه‌های حلال و مشروع باشد.	
بخش درآمد و نگرش اقتصادی		
شماره	سؤال (گویه)	امتیاز
۱	به نظر من، داشتن درآمد کافی و مشروع، انجام برخی فرایض دینی (مانند حج، انفاق) را آسان‌تر می‌کند.	
۲	معتقدم دین اسلام برای کسب درآمد حلال و مصرف آن در راه‌های صحیح، دستورات روشنی دارد.	
۳	از نظر من، رعایت اخلاق اسلامی در کسب و کار (مانند اجتناب از ربا و غش) حتی اگر سود کمتری داشته باشد، ضروری است.	